
PUSTELNIA ŻŁOTEGO LASU W RYTWIANACH – JAKO POMNIK HISTORII

BRYKOWSKA Maria ¹

¹ Maria Brykowska, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej
<https://orcid.org/0000-0002-5877-2017>

ABSTRAKT: Uznanie w 2018 r. klasztoru Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona w Rytwianach za pomnik historii, było w pełni uzasadnione. Erem budowany z fundacji Tęczyńskich (1617-1637), kończony przez Opalińskich, wyróżnia się włoskim programem, kompozycją, architekturą oraz barokowym wystrojem i wyposażeniem kościoła. Od 1819 r. pogarszał się stan zabudowy klasztoru, mimo prac konserwatorskich. Proces zatrzymała rewaloryzacja, adaptacja eremu do współczesnej funkcji i prace konserwatorskie, od 2001 r. organizowane przez dyr. ks. Rektora W. Kowalewskiego. W 2008 r. utworzono Relaksacyjno-Kontemplacyjne Centrum Terapeutyczne SpeS, zachowując sacrum kościoła i kamedulską tradycję. Pustelnia pełni dziś funkcję religijną, kulturotwórczą i społeczną. Zachowano autentyczne wartości zabytku. Organizuje się - zwiedzanie kościoła, Muzeum i Galerii Kamedulskiej, dla pielgrzymów - uroczystości kościelne, a dla gości - imprezy plenerowe, sympozja i pobyt (ogrody, wysoki standard hotelu i restauracji, sauna). Zabytek i współczesne atrakcje promowane są w Internecie, we własnych wydawnictwach i folderach.

SŁOWA KLUCZE: Architektura, zabytki, kameduli, Pustynia Żółtego Lasu, ochrona, konserwacja, zarządzanie

Zabytkowy, klasztorny zespół architektoniczny w Rytwianach realizowany od 1617 r., należał do Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona we Włoszech (do 1819 r.). Położony w otoczeniu lasów, zachował osiową kompozycją ze świątynią z wnętrzem wysokiej klasy artystycznej, pełniącą nieprzerwanie funkcję *sacrum*. Dzieje pustelni weszły do historii architektury. 10 grudnia 2018 r. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej uznał klasztor za pomnik historii¹.

¹ Wniosek o uznanie za pomnik historii pokamedulskiego zespołu klasztorowego – Pustelnia Żółtego Lasu w Rytwianach, opr. Agnieszka Książczyńska, Monika Łyczak, współp. ks. Wiesław Kowalewski, Kraków 2014; https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomnik_Historii poz.80.

1. Podstawy uznania zabytku architektury w Rytwianach za pomnik historii (spełniające kryteria Rady Ochrony Zabytków)²:

• Fundatorzy ze znanych rodów magnackich:

Tęczyńscy – Gabriel, wojewoda lubelski i Jan Magnus wojewoda krakowski, ufundowali Pustelnię Złotego Lasu, a po uzyskaniu pozwolenia 16 sierpnia 1617 r. rozpoczęto budowę, kontynuowaną przez córkę Jana Magnusa – Izabelę i jej męża Łukasza Opalińskiego, marszałka nadwornego koronnego. Kolejnymi właścicielami dóbr Rytwiańskich i fundatorami pustelni byli: Lubomirscy (od 1704 i od 1778), Sieniawscy (od 1715), Czartoryscy (od 1731), Potoccy (od 1815) i Radziwiłłowie (1897-1945).

• Znakomici budowniczy, architekci i artyści:

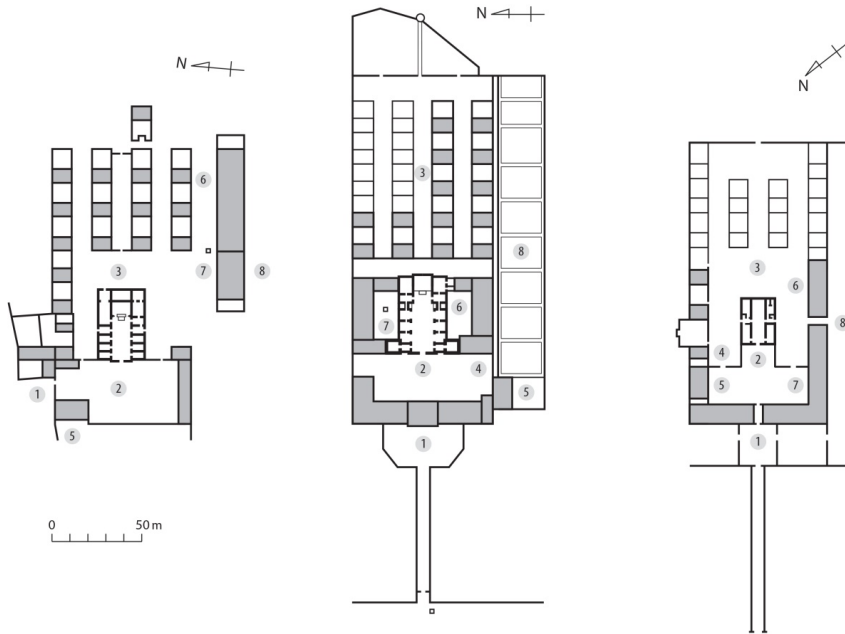
Po poświęceniu przez bpa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego kamienia węgielnego pod budowę eremu w dniu 1 maja 1624 r., prace prowadził zgodnie z przepisami Kapituły Generalnej z 1610 r. wg projektu dostarczonego z Włoch (zapewne autorstwa Alessandra Secchi, architekta zakonu) - o. Hiacynt Tudertinus, a kontynuowali o. Sylvano Boselli z Bergamo (1625-1626) i o. Venante z Subiaco przeor pustelni, znakomity malarz, autor fresków i obrazów (1627-1632). W latach 1627-1638 - sztukaterie we wnętrzu kościoła i w refektarzu w *Foresterii* wykonał warsztat Giovanniego Baptysty Falconiego (a wcześniej być może Baccia del Bianco). Po konsekracji kościoła w 1637 r. kończono budowę po 1655 r. (fasadę, wieżę kościoła, II bramę) z fundacji Izabeli i Łukasza Opalińskich. Z inicjatywy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej wykończono kryptę z ołtarzem, sarkofagiem Stanisława Łukasza Opalińskiego i marmurowymi schodami (1718-1719) oraz wykonano różne prace w kościele (1717-1733, 1738 - m.in. wzmocniono łękami fundament i ankrami sklepienie nawy) przy udziale architektów: Giovanniego Spazzio i Franciszka Mayera oraz malarza Karola de Prevot. W 1922 r. urządzono kryptę rodową książąt Radziwiłłów z grobowcem według projektu architekta Łukasza Wolskiego.

• Wartości architektoniczno-przestrzenne pustelni (zachowane):

Lokalizacja pustelni w otoczeniu lasu, jej program i rozplanowanie z podziałem na strefy: dojazdową, część klauzurową z klasztorem i kościołem oraz izolowaną strefą objętą klauzurą papieską - eremów z ogródkami, były wymagane tradycją i regułą Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona koło Perugii. Ok. 1600 r. pojawiła się tendencja do podporządkowania dwóch stref jednej osi, jak np. w Nola koło Visciano (proj. A. Secchi - 1602), gdy w Polsce od początku – w Pustelni Srebrnej Góry na Bielanych pod Krakowem (1605), w Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach (1617) i następnych, zabudowania podporządkowano osiowej kompozycji z kościołem w centrum [Ryc.1]³.

² Ibidem; według kryteriów NiD, własnych badań, publikacji i konsultacji ks. W. Kowalewskiego.

³ Małkiewicz A. (1962). Zespół architektoniczny na Bielanych pod Krakowem (1605-1630) (ss. 143-186), *Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Historii Sztuki*; Brykowska M. (1974). Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach (ss. 225-230). [w:] T. Hrankowska (Ed.). *Sztuka około roku 1600*. Warszawa: PWN; Brykowska M. (1982). Zespół architektoniczny pustelni kamedulskiej na warszawskich Bielanych (ss. 42-64). [w:] T. Baum, P. Trojan (Ed.) *Las Bielański Rezerwat przyrodniczy w Warszawie*. Warszawa.

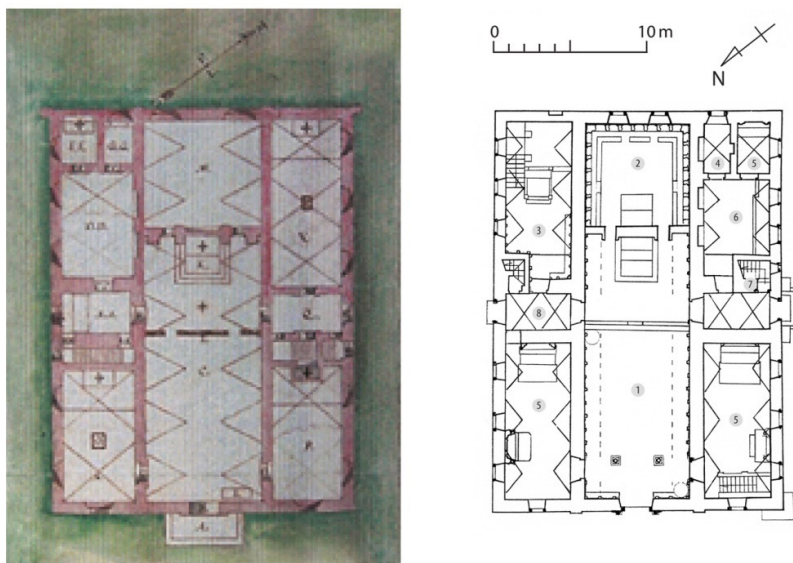

Ryc.1 Plany eremów kamedulskich w 1. ćw. XVII w. [od lewej]: Erem w Nola, plan wg projektu A. Secchi, zb. miejscowe, kopia z 1975; Pustelnia Srebrnej Góry, plan wg A. Małkiewicz, 1972 i W. Niewalda, 2010; Pustelnia Złotego Lasu, plan wg pomiaru 1954, zb. ZAP WA PW; opr. M. Brykowska, 2017; Legenda: 1. brama klauzurowa 2. kościół 3. *eremitorium* 4. erem fundatora 5. *foresterium* 6. nowicjat i infirmeria 7. refektarz i kuchnia 8. ogród

• Architektura kościoła na tle włoskich świętyń kamedułów:

Tradycja i reguła zakonu wymagały, aby jednoprzestrzenne świątynie zakonu kamedułów, składały się z chóru (w nawie i za ołtarzem), kaplic, kapitulacza i zakrystii, bez zbędnych ozdób. W okresie potrydenckim pojawiają się odstępstwa od tych nakazów, np. w Neapolu (przed 1597) architekt rzymski Domenico Fontana wprowadził w kościele po trzy otwarte kaplice po bokach nawy, co zapewne według tego samego projektu zrealizowano w pustelni pod Krakowem (1605-1630). Inaczej w Rytwianach, gdzie zbudowano pierwszy w Polsce kościół Kamedułów Pustelników zgodnie z programem z Monte Rua koło Padwy (1543-1549), przepisami z 1610 r. i projektem Alessandro Secchi dla świątyni w Monte Tizzano koło Bolonii (1619) [Ryc. 2]⁴.

⁴ Mulitzer M. (2014). *Die Architektur der Kameldulenser-Eremiten von Monte Corona in Europa*. [w:] J. Hogg, S. Excoffon, A. Girard, D. Le Blevec (Ed.). *Analecta Cartusiana 311. Monasticon Coronense II* (pp. 152-157). Salzburg-Wien: FB Anglistik und Amerikanistik Universität; Croce Giuseppe M., Mulitzer M. (2011). *Eremo Cameldolese di Monte Rua. Die Kamldullenser Einsiedelenei von Monte Rua* [w:] J. Hogg, A. Girard, D. Le Blevec (Ed.). *Analecta Cartusiana 274*. Salzburg: Institut für Anglistik und Americkanistik; Brykowska M. (2016). Pustelnie i architektura zakonu kamedułów w pierwszej połowie XVII wieku w świetle nowych badań. [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat eremu na Bielanych* (ss. 75-97). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa.

Ryc.2 Kościoły kamedułów pustelników zgodnie z przepisami zakonu: Monte Tizziano, plan, projekt A. Secchi, 1619, wg M. Mulitzer, 2014; Rytwiany, kościół, plan dolny, wg pomiaru 1954, zb. ZAP WA PW; opr. M. Brykowska, 2017; Legenda: 1. nawa ze stallami 2. chór za ołtarzem 3. kapitułarz 4. lawaterz 5. 9. 10. kaplice 6. zakrystia 7. wieża-dzwonnica 8. przedsionki

W Rytwianach powtórzono też model włoskich kościołów zakonu z jedną wieżą oraz „bazylikową” bryłę nakrytą dachem dwuspadowym i dachami pulpitemowymi po bokach⁵. Jednocześnie, kościół w Rytwianach wyróżniał się elewacjami z autonomicznymi szczytami manierystycznymi „według nieba i zwyczaju polskiego”, odpowiednio do spadków dachu (i więźby storczykowej miejscowego warsztatu).

• Wartości artystyczne wnętrza kościoła - materialne i niematerialne:

Kościół w Rytwianach wyróżnia się jednorodnością stylową - oryginalną dekoracją wnętrza o północno-włoskim rodowodzie – ze stiukami warsztatu Giovanniego Battisty Falconiego i malarstwem o. Wenantego z Subiaco, wbrew zaleceniom kapituły generalnej (1610 r.), „absolutnie zakazującej zdobień [...] sprzeciwiających się prostocie pustelniczej... i ze względu na wysokie koszty”. Według o. Placyda (sprzed 1652 r.) o bogactwie wystroju zdecydowała „wola fundatora”, co aprobeowały władze zakonu, ze względu na program i treści ikonograficzne świątyni, zredagowane przez kamedułów o. Sylvano Boselli i o. Wenantego z Subiaco, zapewne przy udziale fundatora Jana Magnusa Tęczyńskiego⁶. Obecnie w dawnym kapitułarzu znajduje

⁵ Brykowska M., Z badań nad więzami dachowymi w kościołach kamedułów pustelników – w Rytwianach i Monte Rua. *Biuletyn Historii Sztuki*, nr 3 (ss. 581-602).

⁶ MNK, BKCK, rkps, (przed 1652) sygn. 3146, Opus P.P. Placidi Perusini... *da vita insignorum eremitatum et historiae eremorum Camaldulensium[...]* (k.42v-43v). BNW, MfI. Miłobędzki A. (1980). *Architektura Polska XVII wieku* (ss. 166-169, 219-223, Fot. 25-92). *Dzieje Sztuki Polskiej* T.4. *Sztuka polska XVII wieku* (cz. 1). Warszawa: PWN; Małkiewicz A. (2005). Twórczość malarza-kameduły o. Wenantego z Subiaco w świetle najnowszych badań. *Folia Historica Cracoviensia*, vol.11 (ss. 118-120, 124-125).

się od 2015 r. miejsce adoracji św. Jana Pawła II.

Wnętrze posiada też znakomite barokowe wyposażenie, jak ołtarze z obrazami o. Wenantego z Subiaco (np. ołtarz główny Zwiastowania NMP), oryginalne stalle, kamienne grobowce, rzeźby, portale, lavabo i posadzki.

2. Stan zachowania zespołu i prace konserwatorskie do 2000 r.:

Po skasowaniu Pustelni przez władze rosyjskie w 1819 r., kościół przyłączono do parafii w Połańcu, a w 1848 r. - w Staszowie. Opuszczony przez kamedułów w 1825 r. klasztor, stopniowo ulegał zniszczeniu; o jego stanie technicznym informowały urzędowe pomiary i opisy (np. Jana Suheckiego z 1835 r., Chmielowskiego z 1845 r. z 12 eremami w czterech rzędach). W tym okresie kościół był ogólnie w dobrym stanie, ale wymagał remontu. W latach 1860-1864 użytkowali dawną pustelnię franciszkanie-reformaci z Sandomierza (stan zabudowy w 1867 r. po rozebraniu eremów w środkowych rzędach pokazuje plan Jana Lasoty)⁷. 28 grudnia 1933 r., kościół decyzją władz konserwatorskich wpisany został do rejestru zabytków, a w 1935 r. z inicjatywy księcia Artura Radziwiłła erygowano parafię w Rytwianach, która funkcjonowała do 2002 r.

Stan techniczny kościoła i zabudowań klasztornych pogarszał się z roku na rok; w okresie międzywojennym zespół w Rytwianach znany był dzięki publikacji Adama Bochnaka nt. sztukaterii Giovanniego B. Falconiego, a po wojnie z opracowania przez Bohdana Urbanowicza dotyczącego fresków i obrazów w kościele⁸. Prace te uzasadniały wybór Rytwian przez prof. Jana Zachwatowicza (ZAP), jako miejsca praktyki inwentaryzacyjnej studentów Wydziału Architektury PW w 1954 r.⁹ W końcu lat 50-tych wzrosło naukowe zainteresowanie założeniami i architekturą kamedułów w środowisku krakowskim i warszawskim¹⁰; w 1962 r. ukazały się w druku dzieje i opis pustelni, wystroju i wyposażenia kościoła w Rytwianach, a w 1974 r. analiza architektury i jej związki z budowlami włoskimi (oparte na własnych badaniach autorki)¹¹.

W 1961 r. Andrzej Michałowski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Kielcach, zlecił konserwację obrazów, a w 1966 r. – prace konserwatorskie przy tzw. Eremie Tęczyńskiego, które z przerwami prowadziły różne oddziały Pracowni Konserwacji Zabytków (do 1977). Po wykonaniu analizy konserwatorskiej kościoła (1974,1975), dzięki interwencji proboszcza ks. kanonika Adama Łęckiego, odnowiono elewacje (oddz. PKZ w Kielcach), a po wykonaniu

⁷ Brykowska M. (1974). (ss. 227-237, il. 7, 8, 9).

⁸ Bochnak A. (1925). *Giovanni Battista Falconi* (ss.13-14). Kraków; Urbanowicz B. (1952). *Malarstwo Wenentego da Subiaco w Rytwianach. Przegląd Artystyczny*, nr 6, ss. 29-39.

⁹ W 1954 r. uczestniczyłam w pomiarach zespołu i w badaniach kościoła pod kier. Z. Tomaszewskiego i Z. Bobrowskiego. Odwiedził wówczas Rytwiany J. Zachwatowicz.

¹⁰ Por. przypis 3; Kret W. (1967). *Problematyka artystyczna kościoła oo. Kamedułów na Bielanych pod Krakowem. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, z. 3-4, ss. 25-26, 33, 36-38,45-46; Brykowska M., Brykowski R. (1959), *Studium naukowo-historyczne do prac konserwatorskich przy tzw. Eremie Tęczyńskiego w klasztorze pokamedulskim w Rytwianach* (mps). Warszawa: PKZ, oddz. Warszawa.

¹¹ Por. przypis 3 i 7; Łoziński J. Z., Przytkowski T. (1962). *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. III, województwo kieleckie. Łoziński J. Z., Wolff B. (Ed.), z.11, *powiat sandomierski* (ss. 41-47), Warszawa: IS PAN Warszawa; [rys. planu eremu M. Brykowska].

badania (1977), rozpoczęto w świątyni prace konserwatorskie. Jednak dopiero po uzupełnieniu dokumentacji pomiarowej (1983-1984), historycznej (1986) i badań, wykonano konserwację stali w chórze zakonnym i rozpoczęto większy program zabezpieczenia stiuków i malowideł w kościele, zakończony w 2000 r.¹² Warto podkreślić, że trudności finansowe i organizacyjne, jak np. brak jednego kierownictwa i koordynacji prac konserwatorskich oraz zmiany wykonawców, mimo udziału wielu specjalistów nie mogły przynieść zadowalającego rezultatu. Zabudowania klasztorne ulegały dalszej dewastacji, a kościół nadal wymagał remontu.

3. Nowe, kompleksowe zadania i organizacja prac od 2001 r.:

Od 2001 r. po utworzeniu przez bpa sandomierskiego prof. dra hab. Wacława Świerżawskiego w dawnej Pustelni Złotego Lasu Diecezjalnego Ośrodka Kultury i Edukacji „Źródło”, nastąpiła istotna zmiana w zarządzaniu terenem i budowlami. Gospodarzem został dyrektor ks. Wiesław Kowalewski. Zaplanowano ogromne i kompleksowe prace konserwatorskie, połączone z adaptacją budowli do współczesnych funkcji. Założono, że wszelkie prace mają zachować *sacrum* kościoła i tradycję miejsca – ideę pustelni kamedulskiej, a jednocześnie spełniać standardy użytkowe XXI w. Dobrą prognozą była doskonała współpraca z wojewódzkimi konserwatorami zabytków w Kielcach - historykiem sztuki Anną Piasecką i z architektem Januszem Cedro oraz z pracownikami Delegatury WUOZ w Sandomierzu (Jerzym Zubem i Leszkiem Polanowskim).

W 2001 r. zorganizowano konferencję naukową, na której uzasadniono odnowę sakralnego zespołu, jako „czerpanie ze źródła” (bp Wacław Świerżawski) i wskazano ogrom prac konserwatorskich i budowlanych oraz „zamiar przywrócenia do życia cennego zabytku na miarę XXI w.” (Władysław Zalewski). Ponadto, przedstawiono „ideał życia pustelniczego w zakonie kamedułów” (ks. Kazimierz Stawiński), „wartości architektoniczno-przestrzenne zespołu pokamedulskiego” (Maria Brykowska), „bogactwo zabytków ruchomych” i wartość dekoracji stiukowych i malarskich w kościele (Krystyna Borkowska-Niemojewska) oraz „stan badań, konserwacji i dokumentacji” (Jerzy Zub)¹³.

Po zapoznaniu się ze stanem wiedzy o pustelni, ze względu na katastrofalny stan zabudowy klasztoru (poza skrzydłem północnym, użytkowanym w 2001 r. przez Ośrodek) i zawilgocenie murów kościoła, najpilniejsze było wykonanie prac ratowniczych. Z tego względu zlecono niezbędne opracowania techniczne¹⁴, a przede wszystkim podjęto starania o zabezpieczenie funduszy na zamierzoną rewitalizację klasztoru i kontynuację konserwacji sztukaterii i fresków

¹² Zub J. (2001), Sprawozdanie z prac konserwatorskich PSOZ, [w:] ks. W. Kowalewski (Ed.). *Idźcie do źródła. Materiały z sympozjum* (ss. 66-88). Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu.

¹³ Tamże (2001): opublikowano wszystkie wymienione w tekście referaty, z ilustracjami.

¹⁴ Grudzień A. (2014). Ekspertyza budowlana. Ekspertyza techniczna z analizą zagrożeń i oceną stanu technicznego krypty Opalińskich w kościele pw. Zwiastowania NMP w Rytwianach. Konstrukcja (mps). Kielce: zb. Arch. Pustelni; Masternak F. (2014). Dokumentacja z wyników badań georadarowych wykonanych na terenie „Pustelni Złotego Lasu” w Rytwianach (mps). Wszachów: zb. Arch. Pustelni; Śpiewak A., Masternak Z. (2014). Opinia geotechniczna określająca warunki gruntowo-wodne rejonu budynku kościoła zlokalizowanego na terenie „Pustelni Złotego Lasu” (mps), w m. Rytwiany ul. Klasztorna 25, gm. Rytwiany, pow. staszowski, woj. świętokrzyskie, Kielce: zb. Arch. Pustelni.

oraz zabytków ruchomych w kościele. Nadzwyczajne zdolności ks. dyrektora (który otrzymał dodatkowe uprawnienia od Wojewody w Kielcach i Diecezji Sandomierskiej) sprawiły, że do sfinansowania budowy przyczyniły się instytucje państwowe (Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Wojewódzki Urząd Konserwatorski i samorządy), unijny Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, ZPORR i EFRR oraz wielu sponsorów. Starania inwestora wspierało Stowarzyszenie Miłośników Pustelni (od 2002 r., z pierwszym prezesem Wiesławem Woszczyną) i osoby prywatne, jak np. potomek ostatnich właścicieli – Artur Radziwiłł.

Uzupełnienia wymagały też stratygraficzne badania terenowe. W 2010 r. architekt Waldemar Niewalda (z Krakowa) wykonał badania architektoniczne południowego skrzydła klasztoru, a w latach 2013-2014 Agnieszka Książczyńska i Monika Łyczak – badania archeologiczne przy fundamentach kościoła w sąsiedztwie krypt - Opalińskiego i Radziwiłłów oraz wykopaliska szerokopłaszczyznowe za kościołem na terenie eremitorium [Ryc.3]¹⁵.

Fot.1 Rytwiany, Relaksacyjno-Kontemplacyjne Centrum Terapeutyczne SpeS, widok od wschodu; badania archeologiczne na terenie eremitorium. Fot. M. Brykowska, 2014

¹⁵ Polanowski L. (2003). *Sprawozdanie z rozpoznania architektonicznego murów fundamentowych i piwnicznych w południowo-zachodnim narożniku zespołu klasztornego w Rytwianach* (mps). Sandomierz: zb. Arch. WUOZ; Niewalda W. (2010). *Pustelnia Złotego Lasu, dom konwersów i infirmeria – badania architektoniczne* (mps). Kraków: zb. Arch. WUOZ w Sandomierzu; Łyczak M., Książkiewicz A. (2014). *Raport z przebiegu archeologicznych badań wykopaliskowych na terenie „Pustelni Złotego Lasu”* (mps). Kraków: zb. Arch. Pustelni (złożony do druku).

Dokonane odkrycia miały wielkie znaczenie dla decyzji projektowych i budowlanych (zabezpieczenia fundamentów kościoła przed zaleganiem w kryptach wód opadowych), a odkryte w wykopach zabytki archeologiczne znacznie poszerzyły wiedzę o życiu kamedułów.

Doskonała organizacja i zakres merytoryczny prac przedprojektowych zleconych przez dyrektora Ośrodka i konsekwentnie realizowany program, miały decydujący wpływ na przebieg rewaloryzacji dawnego klasztoru oo. kamedułów z jednoczesnym zachowaniem i ochroną zabytków sztuki oraz jego wartości architektoniczno-przestrzennych wraz z krajobrazowym otoczeniem¹⁶.

4. Zrealizowana rewaloryzacja i adaptacja Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach z zachowaniem idei życia kamedułów i oryginalnych wartości zabytkowych zespołu i kościoła; stan w 2017 r. – tj. w rocznicę 400-lecia powstania eremu:

Kamień węgielny pod nową inwestycję – rewaloryzację Pustelni poświęcono 5 sierpnia 2003 r. Prace według projektu arch. Władysława Markulisa nadzorowane przez inż. Józefa Kondka (+2014) i inż. Andrzeja Bracha, prowadzono etapami w latach 2003-2014¹⁷, zachowując - według dyr. ks. Rektora Wiesława Kowalewskiego - „kamedulską tradycję i duchowość, aby dawna Pustelnia mogła pełnić funkcję religijną, społeczną i kulturotwórczą”¹⁸. Obecnie, jak i dawniej, zespół architektoniczny dawnej Pustelni położony jest zgodnie z regułą zakonu kamedułów na terenie zamkniętym murem klauzurowym i w otoczeniu lasu (gdzie przy źródelku postawiono w 2004 r. nową, drewnianą kaplicę pw. Matki Bożej Fatimskiej), będącym miejscem spacerów i kontemplacji. 1 maja 2008 r. zostało otwarte i poświęcone Relaksacyjno-Kontemplacyjne Centrum Terapeutyczne SpeS (*Salus per Silentium*).

Osiowe rozplanowanie Pustelni pozostało niezmienione; zachowano strefę dojazdową przez szyję z dwiema bramami i placykiem przed trzecią bramą klauzurową z oryginalnym brukiem i nowym napisem: „*tu odnajdziesz ciszę i święty spokój*”. W drugiej strefie klauzurowej z dominantą kościoła, odbudowano klasztor: narożnik południowo-zachodni i wyremontowano zbudowane „w podkowie” trzy skrzydła, zgodnie z historyczną bryłą i funkcją; północne skrzydło z refektarzem gościnnym przy Eremie Tęczyńskiego przeznaczono na mieszkanie ks. dyrektora i biura, skrzydło zachodnie – na pokoje hotelowe (dawniej gościnne) z recepcją w miejscu izby furtian i apteką w sąsiedztwie, a południowe - w części zachodniej – zgodnie z tradycją, na refektarz z kuchnią (i oryginalną studnią). Odtworzono według planów z XIX w. podział placu przed fasadą na dwie części: frontową, objętą niegdyś klauzurą zakonną oraz część za murami - dawniej niedostępną dla osób świeckich (klauzura papieska).

W zespole dominuje, jak dawniej, bryła kościoła. Przy nim od północy odbudowano dwa domki eremickie z ogródkami, a od południa wyremontowano Nowicjat Braci Konwersów, odtwarzając

¹⁶ Wg wpisu do rej. zab. 17.10.2011; różne części zespołu zostały wcześniej wpisane do rej. zabytków.

¹⁷ Prace prowadziło konsorcjum firm, którym przewodziło ZRB „ADMA” - M. Adamczyka i M. Maciasa.

¹⁸ Brykowska M. (2015). Zakres i metody adaptacji zabytków z zachowaniem ich wartości, [w:] B. Szygmin (Ed.). *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków* (ss. 53-57). Warszawa: PKN ICOMOS, Muzeum w Wilanowie, Politechnika Lubelska.

jedną celą z drewnianym sklepieniem i sprzętami z okresu użytkowania przez mnichów. Pozostawiono układ przestrzenny domu z sienią przelotową i celami od strony ogrodu oraz odkryte szafki podawcze. Wyeksponowano relikty pierwotnego, niższego poziomu użytkowania wnętrza i dawnych okien od ogrodu, wprowadzając współczesną funkcję: salę od strony kościoła z freskiem „ołtarzowym” przeznaczono na spotkania i sympozja, a dawne cele na Galerię Kamedulską (wystawę zabytków ruchomych i archeologicznych). W przedsionku urządzono sklepik z pamiątkami.

Od zachodu przylegała infirmeria z oddzielnym wejściem, w której zachowano dawny układ przestrzenny, także z nową funkcją - biblioteki i archiwum (które w zespole kamedułów lokalizowano zawsze w kościele na I. p., ale tu były łatwiej dostępne), z czytelnią (w dawnej sali chorych), skomunikowaną z pomieszczeniami hotelowymi w przestrzeni dachu, dostępnymi windą i schodami przy refektarzu. W sąsiedztwie przewidziano zejście do piwnicy, gdzie znajdują się sale rekreacyjne, sauna i siłownia.

W skrzydle południowym na osi wieży kościelnej zachowano bramę do ogrodu, ale na dawnym miejscu zaprojektowano nowy ogród, podzielony jak kiedyś na dwie części – wschodnią rekreacyjną z nową Kalwarią oraz na zachodnią użytkową - ogród warzywny i ziołowy, przylegający do części kuchennej¹⁹. Zrezygnowano na razie z odtworzenia sadu na terenie północno-zachodnim, ale dyrektor Pustelni powierzył dalsze plany urządzenia ogrodów klasztornych architektowi, prof. Zbigniewowi Myczkowskiemu z Politechniki Krakowskiej. Obszar z łąką, wzdłuż muru północnego przeznaczono na imprezy plenerowe.

Obecnie teren eremitorium po badaniach archeologicznych został tylko uporządkowany. Planowana jest odbudowa dalszych 6 eremów z ogródkami według odkrytych fundamentów wzdłuż murów klauzurowych od południa i północy. Natomiast w miejscu 4 domków w dwóch środkowych rzędach, przewidziano tylko uczytelnienie fundamentów i ogród ziołowy.

W kościele, od 2002 r. – rektoralnym, po wykonaniu generalnego remontu (wzmocnienia konstrukcji murów i sklepień ankrami, wymiany poszycia dachowego, założenie izolacji wokół kościoła, co powstrzymało zalewanie krypt), prowadzone są nieprzerwanie prace konserwatorskie stiuków i fresków [Ryc.4] oraz zabytków ruchomych. Po wyremontowaniu nad kaplicami i zakrystią dawnej biblioteki, archiwum, skarbcza i składu, pomieszczenia na I. p. służą na stałą ekspozycję Muzeum Serialu „Czarne chmury” i wystawy okolicznościowe, jak np. *theatrum funebris* ukazujący pogrzeb magnata.

Nowe, niezbędne dla funkcjonowania Pustelni inwestycje, jak parking i garaże, zlokalizowano poza murem klauzurowym równoległe do skrzydła zachodniego, m.in. na miejscu drewnianej wozowni.

Zrealizowany projekt spełnia wymagania Ustawy o Ochronie Zabytków, Prawa Budowlanego

¹⁹ Współczesna koncepcja funkcjonalna i użytkowa dawnej Pustelni według własnych studiów autorki, uwzględnia ostatnie publikacje: Koralewski J. W. (2012). *Pustelnia Złotego Lasu* (ss.34-100). W. Kowalewski (Ed.). Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu; Opr. zb. (2013). *Prace konserwatorskie w woj. świętokrzyskim w latach 2001-2012* (ss. 73-75, 172-173. J. Cedro (Ed.). Kielce: WKZ w Kielcach; Opr. zb. (2017). *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach 1617-2017*. Ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek (Ed.). Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu.

i Międzynarodowej Unii Architektów (UIA). Nie ma wątpliwości, że dzięki sprawnemu od początku zarządzaniu w procesie rewaloryzacji, konserwacji i adaptacji zachowano najważniejsze oryginalne wartości zabytkowe, architektoniczno-przestrzenne i artystyczne zespołu, jednocześnie zapewniając użytkownikom atrakcyjny program funkcjonalny i standardy współczesne²⁰.

Fot.2 Rytwiiany, kościół, wnętrze nawy, widok sklepienia podczas prac konserwatorskich. Fot. W. Kowalewski, ks., 2018

²⁰ Ostatnio przeprowadzona kontrola połączonych służb Straży Pożarnej, Konserwatora Zabytków i Kurii Diecezjalnej dnia 13 maja 2019 r. potwierdziła prawidłowość działania wszystkich systemów zabezpieczających oraz sprawność instalacji. Poprzez System Monitorowania Alarmów i sygnalizacji ppoż. zabytek jest na stałe połączony ze Strażą Pożarną. Obiekt jest objęty asekuracją firmy ubezpieczeniowej.

5. Promocja Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach – jako zabytku oraz jako miejsca odnowy duchowej i wypoczynku:

Dawna Pustelnia stanowi dziś atrakcję turystyczną regionu, podniesioną ostatnio do rangi pomnika historii. W sezonie dla sprawnej obsługi turystów i pielgrzymów pracuje ponad 20 osób - wliczając wolontariuszy. Zorganizowane jest zwiedzanie z przewodnikiem: Kościoła Rektoralnego, Galerii Kamedulskiej i całego założenia, a tablice przy wjeździe, w bramie klauzurowej i w bramie do ogrodu informują o historii innych zakonów kontemplacyjnych, dziejach Rytwian i zasługach fundatorów. W 2005 r. Pustelnia została włączona do „Europejskiego dziedzictwa kamedułów – Szlaku kamedułów w Polsce”.

Od początku zadbano, by wiadomości historyczne o Pustelni zostały udostępnione w publikacjach: w przewodnikach, naukowo-popularnych opracowaniach z uwzględnieniem regionu i w folderach (w kilku językach), które można nabyć w kiosku i w refektarzu²¹.

Ważne było zaprezentowanie na stronie internetowej nowej atrakcyjnej funkcji dawnej, położonej w lesie Pustelni wraz z informacją o możliwościach dojazdu, kosztach pobytu oraz dla kogo jest przeznaczona i co oferuje²². Współczesna Pustelnia przeznaczona jest dla osób w różnym wieku, samotnych, duchownych, małżonków, rodzin z dziećmi i większych grup, na krótsze i dłuższe pobyty (konferencje, sympozja), dla poszukujących odnowy duchowej, miejsca pracy w ciszy i samotności, bądź relaksu i wypoczynku. Przewidziano pokoje z łazienkami oraz zabiegi relaksacyjne i terapeutyczne (sauna, siłownia, rowery). Zawarto też informacje nt. stałych uroczystości klasztornych (rekolekcje i odpust Zwiastowania NMP - 25 marca, święto św. Romualda - przed 26 czerwca i odpust klasztorny Wniebowzięcia NMP - 15 sierpnia) oraz o imprezach plenerowych, takich jak: Klasztorna Majówka, Europejski Festiwal Smaków Klasztornych i Leśna Apteka.

Na zakończenie warto podkreślić, że w ostatnich latach znacząco zwiększyła się nasza wiedza o architekturze zakonu, dzięki publikacjom naukowym Matthiasa Mulitzera (z Wiednia), obejmującym dzieje całej Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona i monografiom klasztorów włoskich. Podejmowano też dalsze studia i badania zespołów kamedulskich w Polsce, w tym w Rytwianach²³.

Okazją do podsumowania wiedzy o Rytwianach stał się jubileusz 400-lecia uzyskania zgody od władz generalnych zakonu we Włoszech na budowę Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach. Uroczystości zainauguowała Odpustowa Droga Jubileuszowa (26 marca 2017). Z okazji Jubileuszu wydano nowy przewodnik pt.: „Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach, 1617-2017”

²¹ Autorem adaptacji dawnego klasztoru i koncepcji promocji Pustelni jest ks. W. Kowalewski; E. Graboś, A. Sikora (2002). *Pustelnia Złotego Lasu, przewodnik*. Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu; por. też przypis 18: Koralewski J. W. (2012).

²² <http://www.pustelnia.com.pl/> ; https://pl.wikipedia.org/wiki/Pustelnia_Złotego_Lasu.

²³ Por. przypis 4; znaczący postęp w badaniach nad architekturą kamedułów kongregacji Monte Corona, zawiera: Opr. zb. (2016). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat fundacji eremu na Bielkach*. [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa [w tym: eremy we Włoszech, Austrii, na Węgrzech, w Hiszpanii i w Wenezueli (wg Mulitzer M.) oraz w Krakowie, Rytwianach, Warszawie, Wigrach i Pożajściu + pełna bibliografia].

oraz księgę opisującą dzieje Rytwian na tle regionu²⁴.

Fot.3 Rytwiany, uczestnicy Sympozjum Jubileuszowego i honorowi goście: przeor eremu w Monte Rua i przeor pustelni na Bielanych w Krakowie - przed fasadą kościoła. Fot. E. Brykowska-Liniecka, 2017

Na zakończenie obchodów jubileuszowych w dniach 23-24 września 2017 r. odbyło się naukowe, międzynarodowe sympozjum, z udziałem badaczy architektury i sztuki kamedułów oraz gości honorowych: bpa sandomierskiego dra Krzysztofa Nitkiewicza i bpa seniora Edwarda Frankowskiego, kamedułów – przeora eremu w Monte Rua don Winifrieda Leipolda E.C. i przeora pustelni krakowskiej o. Marka Szeligi OSB [Ryc.5]²⁵.

Obecność kamedułów potwierdziła symbolicznie 200 lat związków Rytwian z Kongregacją Pustelników Monte Corona.

Dotąd nie został ukończony proces rewaloryzacji Pustelni. Planowana jest odbudowa 6 domków pustelniczych i uporządkowanie obszaru eremitorium, a przede wszystkim zabiegi konserwatorskie we wnętrzu kościoła (stiuki, malarstwo, posadzki, ołtarze itd.). Obecnie rozpoczyna się trzeci etap konserwacji sklepienia nawy głównej kościoła. Prace wspiera minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz sponsorzy.

²⁴ Opr. zb. (2017). *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach 1617-2017. Przewodnik Jubileuszowy*. Ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek (Ed.). Rytwiany: Wyd. Diecezjalne w Sandomierzu; Kalina D. (2017). *Gmina Rytwiany, dziedzictwo kulturowe*. Rytwiany-Kielce: wyd. Światowid. Por. przypis 16.

²⁵ Program sympozjum obejmował: I. Duchowość w zakonie kamedułów i dzieje Pustelni Złotego Lasu (6 ref.); II. Wartości historyczne i artystyczne kościoła (4 ref.); III. Współczesne problemy Pustelni Złotego Lasu (3 ref.); dyskusja, podsumowanie (w druku). Sympozjum organizował ks. W. Kowalewski, przy współpracy M. Brykowskiej.

Wnioski i postulaty do wykorzystania w przygotowaniu dokumentu promującego zabytki architektury do wpisu na listę pomników historii:

I. Wysoka wartość zabytku – jako kryterium klasyfikujące:

1. wartość historyczna zespołu - w tym m.in.- jako fundacji królewskiej lub rodów magnackich, o znaczeniu ponadregionalnym;
2. udział w pracach wybitnych twórców - architektów, artystów i rzemieślników - z kraju i zza granicy;
3. wartość krajobrazowa obszaru i kompozycji założeń ogrodowych;
4. wartość zrealizowanego niegdyś programu i architektoniczno-przestrzennego założenia z otoczeniem oraz poszczególnych budowli;
5. wyróżniająca się wartość artystyczna - materialna i niematerialna: opracowanie architektoniczne, rzeźbiarskie i malarskie – z zewnątrz i wewnątrz budowli;
6. pozycja zabytku w grupie pokrewnych realizacji polskich i europejskich;
7. wartość artystyczna i historyczna zabytków ruchomych;
8. strategia wyboru – oparta na materiałach źródłowych (kartografii, pomiarach, ikonografii, badaniach stratygraficznych – architektonicznych i archeologicznych) oraz naukowych studiach i opracowaniach promujących zabytek jako wybitne dzieło krajowe i europejskie.

II. Analiza stanu zachowania zespołu i jego części:

1. skala autentyczności układu przestrzennego i poszczególnych budowli oraz zachowanie pierwotnych relacji z otoczeniem;
2. ocena wartości innowacji i struktury pierwotnej (niekiedy według określonego modelu), technicznych oraz późniejszych nawarstwień;
3. analiza wcześniej prowadzonych prac konserwatorskich i remontów, chroniących oryginalne wartości zabytku i ocena utraconych wartości.
4. ocena stanu technicznego i wyboru właściwych metod zabezpieczenia.

III. Ocena kompleksowych prac konserwatorskich, zmierzających do utrzymania oryginału i adaptacji zabytku do współczesnych funkcji i standardów:

1. warunek wstępny dokumentacji: uregulowane akta prawne (własnościowe - gruntu i otoczenia, wpisy do rejestru zabytków – całości i poszczególnych części);
2. zalecenie jednoosobowego kierownictwa i pełnomocnictw (w zależności od rodzaju obiektu i inwestycji) uprawnionych do prowadzenia prac na obszarze zabytkowym, przy stałej współpracy z miejscowym Urzędem Konserwatorskim; ocena realizacji atrakcyjnego programu bez zmiany oryginału;
3. ocena pozyskania funduszy na wieloetapowe działania (udział instytucji państwowych, dotacje z programów unijnych, wsparcie sponsorów itp.);
4. świadome zatrudnianie przy rewitalizacji obszaru, adaptacji i do prac konserwatorskich

wybitnych specjalistów (architektów, historyków sztuki, konstruktorów, konserwatorów dzieł sztuki) na wszystkich etapach - badań, ekspertyz, opracowania dokumentacji i realizacji;

5. niezbędny dokument dotyczący wykonania analizy o utrzymaniu oryginalnych wartości zabytku i wartości dodanych (po zakończeniu prac).

IV. Ocena zarządzania zespołem i promocji – podczas planowania prac konserwatorskich kompleksowych, w trakcie realizacji i użytkowania:

1. wymagana strona internetowa założona przez inwestora, zawierająca informacje historyczne m.in. o randze obiektu, jego wartości muzealnej, o aktualnej funkcji, kontakcie i dostępności (oferta dla turystów, możliwość dłuższego pobytu - atrakcje i warunki) itd.;

2. ocena działalności wydawniczej prowadzonej na każdym etapie prac: naukowej, popularno-naukowej i informującej o atrakcjach turystycznych zabytkowego zespołu i regionu (także w językach obcych);

3. ocena promocji zespołu przed wpisaniem na listę pomników historii i projektu zorganizowania atrakcyjnej działalności: muzealnej, stałych uroczystości (w tym kościelnych), spotkań okolicznościowych i imprez plenerowych, warunków pobytu - odnowy duchowej i relaksu.

Bibliografia

- Adamczyk A., Modras J., Polanowski L. (2014). Prace przy zabytkach architektury sakralnej i zabudowie miejskiej [w:] J. Cedro (Ed.). *Prace konserwatorskie w woj. Świętokrzyskim w latach 2001-2012* (ss. 73-75). Kielce: WUOZ w Kielcach.
- Brykowska M. (2001). Wartości architektoniczno-przestrzenne zespołu pokamedulskiego - Eremus Silvae Aureae w Rytwianach. [w:] ks. W. Kowalewski (Ed.). „*Idźcie do źródła*”. *Materiały z sympozjum* (ss.39-62). Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu
- Brykowska M. (2015). Zakres i metody adaptacji zabytków z zachowaniem ich wartości [w:] B. Szmygin (Ed.). *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków* (ss. 53-64). Warszawa-Lublin: Muz. w Wilanowie, PL .
- Brykowska M. (2016). Pustelnie i architektura zakonu kamedułów w pierwszej połowie XVII wieku w świetle nowych badań [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat eremu na Bielanych* (ss. 75-97). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa.
- Brykowska M. (2018). Z badań nad więźbami dachowymi w kościołach kamedułów pustelników – w Rytwianach i Monte Rua /From the Research into in the Roof Structures of the Camaldolese Hermits Churches at Rytwiany and Monte Rua. *Biuletyn Historii Sztuki*, nr 3 (ss. 581-604).
- Croce G. M. (2015). *La Congregazione Camaldolese di Monte Corona e suoi Eremi in Italia* [w:] Hogg J., Excoffon S., Girard A., Le Blévec D. *Analecta Cartusiana*, 311. *Monasticon Coronese I*. Salzburg: FB Anglistik und Amerikanistik Universität Salzburg.
- Graboś E., Sikora A., ks. Kowalewski W., Curyło K. (2017). *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach 1617-2017. Przewodnik Jubileuszowy*. K. Curyło, ks. W. Kowalewski, (Ed.). Rytwiany.
- Kalina D. (2017). *Gmina Rytwiany, dziedzictwo kulturowe*. Rytwiany-Kielce: Światowid.
- Koralewski J. W. (2012). *Pustelnia Złotego Lasu* (ss. 34-100). Ks. W. Kowalewski (Ed.). Rytwiany.
- Małkiewicz A. (2005). Twórczość malarza-kameduły o. Wenantego z Subiaco w świetle najnowszych badań. *Folia Historica Cracoviensia*, vol.11. (ss. 118-120, 124-125).
- Miłobędzki A. (1980). *Architektura Polska XVII wieku* (ss. 166-169, 219-223, il. 25-92, 94-96). *Dzieje Sztuki Polskiej* T.4, *Sztuka polska XVII wieku*, cz. 1. Warszawa: PWN
- Mulitzer M. (2014). *Die Architektur der Kameldulenser Eremiten von Monte Corona in Europa*. W J. Hogg, S. Excoffon, A Girard., D. Le Blévec (Ed.). *Analecta Cartusiana*, 311. *Monasticon Coronese II*. Salzburg: FB Anglistik und Amerikanistik Universität Salzburg.
- Mulitzer M. (2016). Einheit und Vielfalt in der Klosterarchitektur der Kamaldulenser von Monte Corona /Jedność i różnorodność architektury klasztorów kamedułów kongregacji Monte Corona. [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat eremu na Bielanych* (pp. 27-56) (ss. 57-74). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa.
- Opr. zb. (2017).*Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach 1617-2017*. Ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek (Ed.). Rytwiany.

Witkowski R. (2016). Duchowość kamedułów kongregacji Monte Corona. [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat eremu na Bielanych* (ss. 11-26). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa.

Wojtasik Z., Zub J. (2014). Konserwacja tzw. zabytków ruchomych. [w:] J. Cedro (Ed.). *Prace konserwatorskie w woj. Świętokrzyskim w latach 2001-2012* (ss. 172-173). Kielce: WUOZ w Kielcach.